

NOVA MISAO

MESEČNI ČASOPIS

1

JANUAR

1954

ANATOMIJA JEDNOG MORALA

Ali niko, a najmanje ta mlada žena, ne bi mogao ni slutiti da će život najednom postati tako neveseo, i to baš u toj sredini, koja je, gledana odozdo, iz mase, izgledala tako čista, pročišćena i čak astralna, bez onih sitnih, grubih i očevdanih pakosti i gramzivosti, što su prirodno rasle iz nemaštine i zaostalosti, kroz koje se tako mučno probijalo njeno djetinjstvo, pa i mladost, eto sve da udaje, do tih raspjevanih i ozarenih ljetnih i u sjećanju tako tmurnih i nemilih dana.

Bila je pjevačica u operi, imala je dvadeset i jednu godinu i znala je da je lijepa, iako se tim nije uznosila ni pred samom sobom, nego je pretežno nekako u sebi opažala svoje tijelo, vitko i snažno, uživajući u njemu kao takvom, kao nečem što i jeste i nije njeno. Nije imala nikakvih posebnih i izrazitih strasti ili radosti. Ali se radovala svemu i stvarno nije znala za tugu, bar ne za onu iz-korijena, neizlječivu, koju donose razočarenja u životu. Jedino je neodoljivo voljela muziku, predajući joj se na onaj poseban intelektualni, ali i neobično strasni način, karakterističan za osobe muzički obrazovane i s neobično razvijenim sluhom. Ta neutaživa strast, kipteći u svakom nervu i opijajući njen um, povukla ju je u muzičke škole i, najzad, na pozornicu. A kako je bila iz siromašne porodice s mnogo djece, zadržala je i sada poslije udaje, upadljivu i pomalo grubu štedljivost i isto takvu duhovnu jednostavnost, neposrednost i skromnost. I da joj muž nije bio malo neočekivano i previše brz u svemu, osobito kad se radilo o ličnim pitanjima, ona ne bi imala nikakvih drugih muka i briga, sem onih koje život donoseći uvijek novo donosi svima, čak i kad je udoban i bezbrižan. Jer ako joj je i moglo smetati muževljevo, pred drugima, preveć s visine držanje prema njoj, kao prema neiskusnom djevojčetu, što je ona stvarno i bila

uprkos pozorišnoj sredini u kojoj je morala da živi i radi ne toliko zarad hljeba i rada koliko zbog pjevanja i muzike, to pokroviteljstvo snažnog i zrelog muškarca, naročito kad bi se javilo nasamo, bilo joj je prijatno i osjećala se kao da nije izgubila siromašno ali toplo domaće gnijezdo, nego da je stekla jedno novo, možda i tvrđe, ali i postojanije i dublje.

I tako, bila je obična mlada i lijepa žena, kakve rastu i udaju se na hiljade, svake godine, po ovoj mladoj i lijepoj zemlji, i ona, kao i sve te druge, kao i svi ljudi, sa svojim individualitetom, s malim brigama i velikim snovima. Ono što bi moglo biti kod nje neobično za običan svijet, bilo je samo to što je bila pjevačica u operi, a uz to još, kao takva, i supruga visokog funkcionera, — ali ni to ona nije, u poletnoj jednostavnosti, osjećala kao nešto strašno, jer bože moj živimo u modernom dobu u zemlji socijalističkoj.

Ne da je slutila, nego je i znala unaprijed da će joj mnoge zavidjeti zbog tako dobre udaje: on je bio visoki funkcioner, uz to lijep, zrele, izrazito muške i snažne ljepote, a iznad svega — pratila ga je legenda i slava ratnog komandanta, što je oduvijek opijalo igrivu i živahnu maštu žena, pa i budilo zavist zbog promašene sreće. A sem toga se on, budući mu je čitava mladost protekla u ratovima i tamnicama, čim se najzad dočepao makar i prividnog mirnodopskog života, po široko zabavljao ne toliko olako koliko željno, uprkos svim partiskim i drugim ograničenjima i za to vezanim unutaršnjim grižnjama. Ona je to znala iz njegovih mimogrednih pričanja, a još više iz njegovog pomalo vragolastog držanja. Iako je imala veoma čvrste, čak malo i krute i naslijeđene moralne pojmove, bila je savremena žena, koja ne izgrađuje unaprijed život, i etiku, i brak, nego se bori za njih, za njihovo ostvarivanje, pa se i prema muževljevoj prošlosti odnosila mirno i proudušno, čak sa onom unutaršnjom ležernošću, pomalo veselom, koju ljudi imaju prema nečem što je bilo i što se više ne može popraviti, no što nije ni tako strašno — bilo i neće se više vratiti. Zato je i očekivala da će se ne samo one s kojima je njen muž imao intimnijeg dodira, nego i one kojima se nije posrećilo da učestvuju u njegovim momačkim doživljajima, ali koje su znale nešto bliže o njima, pojaviti sa sitnim intrigama — preko telefona i anonimnih pisama, značajnim možda za neku ženu starinskog kova, ali naivnim i neuplivnim za nju i manje-više za čitave nove generacije.

Ali se i u tome u mislima ohrabivala time da će ulaskom, uz muža, u tu novu i čistu i produhovljenu sredinu, među žene viših funkcionera, koje su mahom izgledale jednostavno i skromno, sve to postati beznačajnim detaljima, sitnim i raskalašnim pakostima, i nestati vremenom, kada se i za spoljni svijet potvrdi unutarnja čvrstina njihovog braka.

I doista, ta sitna, zla i smišljena uznemiravanja — telefonski pozivi mužu, saopštavanje o njoj samoj sablažnjivih detalja, anonimna pisma, sve je to opadalo, iz nedjelje u nedjelju, iz dana u dan. Ali je, mimo očekivanja i nasuprot tome, nije primila a kamoli prigrllila nova sredina. Dočekao ju je tako masivan, leden i neprobojan zid, koji niko nije mogao unaprijed očekivati, a najmanje ona — s pretstavama poslijeratne omladinke i mlade partijke, a i mladice, iako uznemirene i začuđene svim onim novim što bračni život sobom donosi, utonule u rumeni sjaj i oganj prve ljubavničke sreće.

Brak je spadao i spada, bez obzira na unutarne odnose i spoljne oblike, u jednu od bitnih ćelija i osnova društvenog života. To je jedna od opštepriznatih tekovina ljudske civilizacije, jedna od onih što ne pripadaju samo ovoj ili onoj klasi, nego su stvorene dugim i neprestanim humaniziranjem ljudskih odnosa, pretvorivši se na taj način u konvencije bez kojih bi se društvo vraćalo nazad i divljalo. Otuda je kao opsteljivost i dužnost primljeno i pomaganje mladih bračnih drugova da odnjeguju što prirodnije i toplije odnose. Već je primljeno čak i među ljudima niške i najniže kulture da prijatelji, poznanici, rodbina, pa i namjernici čine sve — i gozbe i poklone i pažnju i dobre želje — ne samo da ne poremete, nego da se odnjeguju što stabilniji odnosi između mladih supružnika, nešto što se inače veoma teško usklađuje, budući su bračni drugovi raznih shvatanja i navika, iz raznih sredina i sl., a budući i da neminovno različito reaguju na novonastale uslove. Od tih pravila, što ih niko nije napisao, nego se u njima izrazilo bezbroj svjesnih i spontanijih težnji društva u njegovom dugotrajnom i protivurečivom kretanju ka sve većem humaniziranju, — ima odstupanja, ali ne društva, pa ni čitave klase, nego beskrajnog broja individua i grupa, koje su klasnim odnosima prisiljene na sebičnost i gramzivost, na održanje, pa makar tuđom patnjom i nesrećom. Pažljivost i nježnost u tome postali su vremenom u neku ruku jednim od nepropisanih i neizmjerenih mjerila očovječenja i ličnosti i društva kao cjeline.

Mlada žena nije sve to znala, niti bi to mogla izreći, kao ni drugi ljudi. Ali ga je nosila u sebi, kao i drugi ljudi. Jer se to pojmi, upije sa životom čovjekovim u društvu, među ljudima.

Zato je mlada žena i bila pogođena, stučena i kao ljudsko biće, i kao žena i kao supruga, kad je ta nova i idealizovana sredina — veći i presudni njen dio — na prvom koraku na nož, golim sječivom mržnje i prezira dočekala i nju i njene bračne odnose. A to je za tu mladu ženu, a i inače, bilo ispoljeno s takvom žestinom i upornošću, koji se nijesu mogli mjeriti nikakvim dotad saznanim ličnim ili poznatim društve-

nim mjerilima, a mogli bi se pojmiti jedino ako bi se i za njih dala jasno sagledati ljudska životinjska pohlepa za održanje socijalnih pozicija, nerazumnija i divljija, čudovišnija i nemilosrdnija od ikakve životinjske borbe. Jer eto, pozicije tog sloja su pojavom mlade žene ugrožene tako naglo, sudbinski i na neki nedokučiv način, kao samom činjenicom što se jedna od onih nepoznatih, nezaslužnih, koja ne samo da nije ni bila u ratu i da nije mogla postati ni običan član nekog običnog rajonskog ili studentskog komitetčica, nego je i glumica kao i sve glumice, koja se ko zna kako »uvukla« u Partiju u kojoj sad ima svega i svačega.

Ali tu se, doduše, javljala i razlika, iako nebitna, između muževa i supruga: dok su prvi bili ravnodušni, ili se bar pravili takvima, prema pojavi novog člana u tom ipak izdvojenom i zatvorenom svijetu, koji se izvan uglačanih i pompeznih skorojevićskih kancelarija uvijek kretao po istim — svojim ljetovalištima, po istim — svojim klubovima, po istim — svojim vilama i istim — svojim ložama u pozorištima i na stadionima, dotle su one druge, supruge, dočekale novi brak ne samo s negodovanjem i nepomirljivošću, nego i sa otvorenom mržnjom i preziranjem, javljajući se na taj način spontano čuvarima imaginarnog, samo njihovog morala, stvorenog na osnovi trenutnih potreba i nužde jednog sloja zatvorenog u funkcije, okovanog određenim stepenima funkcija, praktično nepristupačnim drugim stepenima ako bi ovi bili osjetno niži.

Istina, te mahom primjerne supruge i majke, — koje su se javno izjašnjavale za ravnopravnost i slobodu žena i od kojih su neke bile i funkcioneri ženskog pokreta, a neke na visokim položajima — nijesu mnogo prebacivale mužu što se oženio jednom »takvom« koja »nema nikakve veze s nama« (tj. — s njima, sa određenim slojem žena, sa određenim stepenom funkcija). Ta zaslijepljena pristrasnost se nije obzirala ni na šta, pa ni na to što je on skoro dvaput bio stariji, i u svakom pogledu neuporedivo iskusniji od nje. A sem toga, bio je i stari komunist, čije bi grijehove, čak i po moralu koji je vladao u toj sredini, trebalo suditi strože. Ali, da... Ali ona uopšte nije imala veze »s nama«, s njima, pa time — ni s komunizmom, ni s ljudima i ljudskim društvom uopšte, jednom riječju — uljez i otpadak!

Čitava mladoženjina »krivica« je olako odbacivana, a u najboljem slučaju mu je nonšalantno i uz šalu zamjerano da je ušao ipak u godine i da mu — neka me čitalac izvine zbog ovog i drugih sličnih izraza! — »sad odgovara piletina«. A ustvari je i u tome krivica bacana na nju na najfrivolniji način: »Upecala ga je na голу nogu«; »ne izdrža poslednju frajersku ofanzivu«; »naratovao se drugar, trebalo je da mu samo podigne suknu...«

Imalo je za taj svijet, za njegov način života, doista unutarnje, ali samo unutarnje logike što oštrica nije bila okrenuta protiv njega. Mnoge od njih, koje je kraj rata zatekao kao djevojke-ratnike i prebacio ih u kancelarije, komitete i kabinete, čežnjivo su gledale na proslavljenog, duhovitog i ljepuškastog ratnog komandanta, pa su osjećale i sada, kao supruge, i neopazice se prisjećajući prošlosti, izvjesnu žalost nad »nesrećnom sudbinom« uvaženog druga, koji je na kraju krajeva tako »zaglibio« i dao se »uloviti«, »upecati«, »ukebati«, »ufačkati«. Ali taj razlog je bio sporedan. Postojao je drugi, stvarniji i sve življi i žilaviji. On je neosporno bio iz njihovog kruga. I dalje zadržavao funkcije koje je imao, i to mu niko nije ni osporavao, obzirom na njegovu sposobnost, darovitost i političku čvrstinu. On je prirodno pripadao »nama«, njima, nije bio uljez »među nas«, u ovaj »naš komunizam«.

Niko se ozbiljnije nije pitao, a nije se ni mogao u toj zatvorenosti zapitati — ko je i kakva je mlada, otkuda je, ko su joj roditelji i braća i sestre? Jer jedno i najvažnije bilo je za taj krug očevidno, no i nepobitno — ona je pripadala jednom drugom svijetu, ona se »nezakonito« ušuljala među svijet koji je ratovao, i vlast ovu našu i slobodu našu izborio, pa se zalagao i iza rata, vršio visoke dužnosti, vozio se autima i salon-vagonima, hranio i odijevao u posebnim magazinima, ljetovao u izdvojenim vilama i ljetovalištima i na osnovu svega toga bogme bio i izuzetno zaslužan, a postepeno postajao i uvjeren da je sve to tako prirodno i logično da samo notorna budala ili okoreli neprijatelj nije kadar da to shvati.

Iz tih uslova, iz tog zatvorenog načina života i zatvorene psihologije i radali su se pojmovi i pretpostave, ne samo tipični jedino za taj svijet, nego i s pretenzijom na apsolutnost, na to da budu jedino važeći i u neku ruku čak i neprolazni, a ako i ne baš to — budući da dijalektika koja se učila u visokim partiskim školama i institutima ne priznaje neprolaznost, a ono u svakom slučaju jedino komunistički, jedino socijalistički, pa i ljudski.

Zbog svega toga se i moglo smatrati da supruga jednog visokog funkcionera, u koje je mladoženja nedvojbeno spadao i sada i za dogleđnu budućnost, može biti samo žena određenih, visokih partiskih svojstava i određene, znatne partiske prošlosti. »Obična žena« nije mogla biti njegova žena, sem ako mu nije supruga.

A kako više nije bilo stvarne svojine, bar ne u gradu, sem korišćenja svakakvih i svih materijalnih blagodati na osnovi funkcija, nije moglo biti ni miraza. Ljepota, duševne odlike i telesna privlačnost nikad nijesu bile nekim naročitim mirazom ni u jednom društvu koje je do miraza držalo. Ljepota je pojačavala, pozlaćivala miraz, ako je on već bio tu, i uglavnom je spadala u individualna osjećanja, u lične sklonosti i

simpatije, a ne u društvene kategorije. Sada je miraz, za dobru partiju, za odgovarajućeg funkcionera, jedino mogao biti — odgovarajuća, — razumije se, nešto niža, jer je žena u pitanju, — funkcija i zaslužnost vjerenice. Često, a u shvatanju uvijek — bez obzira na duhovne simpatije i telesne sklonosti. Ljubav je, po pravilu, graduirana i — zarobljena.

Naša nevjesta je imala ljepotu. I ljubav. Ali nije i taj novi tip miraza, da bi sve to mogla pozlatiti. Bila je bez zasluga za novu vlast.

Ona je bila obična žena. Bila je jedino glumica. To je bila jedina njena neobičnost. I baš to je i poslužilo kao osnovni nestvarni motiv, kao izgovor za potmulu mržnju i prezir i ledeni bojkot prema njoj, utoliko nepojamniji i jeziviji što je bio spontan i prećutan.

Mladi supružnici su bili dočekani odbojnošću baš od one sredine koja je sebe smatrala najpozvanijom, čak jedino pozvanom da njeguje i učvršćuje svetinju braka, a za koju se, štaviše, nikako ne bi moglo reći da se nije odlikovala manjeviše dobrim brakovima između sebe. Ali je u datom slučaju opšti princip — brak, bio olako zanemaren i prezren kada je došao u sukob s razjarenim nagonским interesom, u čijoj osnovi je budno vrebala još nesazdana, ali utoliko neodoljivija kastinska solidarnost. Baš u olakom odbacivanju svetih principa čim dođu u sukob s kastinskim interesom, ispoljavala se hipokrizija tog morala i većine tih uvaženih supruga, koje su inače tvrdile, pa i bile uvjerenе, da su se udale iz ljubavi, a možda stvarno i jesu, budući da ni ljubav ne postoji kao nešto izdvojeno iz društva, kao nešto samo emotivno, nego kao osjećajni izraz beskrajnog niza uticaja — shvatanja, navika, psihičkih i fizičkih sklonosti, zgusnutih u jednom osjećanju, jednom doživljavanju; ali su one osporavale ljubav i pravo na ljubav svakom ko nije bio makar iz blizine njihovog kruga, a naročito ljubav nekog što nije iz tog kruga prema nekom iz kruga. To je moglo biti sve, ali ljubav nikako.

A što se pri tom gubilo i bilo razarano pravo ličnosti na koliko-toliko slobodni život, makar i s pogreškama i grehovima, a nestajalo je i svako udublivanje u lične sudbine i nedaće, u stvarnost udesa čovjekovog, — čim sve to ne bi moglo da se uklopi u sasušeni i tvrdokorni duh kaste, utoliko oporiji i tvrdi što je bio tek u zametku.

Tako je bilo u tom, jednom od viših krugova. I sve to nastajalo je nekako neopazice, iz sasvim normalne i prirodne logike i potrebe da vodećim ljudima treba stvoriti uslove za rad i život. Taj stav, i taj sistem, prenosili su se na sve strane — i nadolje i nagore i po strani, izdvajajući određene stepene i približne stepene i određene i srodne profesije u zatvorene krugove, čak i međusobno vezane jedino zajedničkim duhom solidarnosti, koji nije poticao toliko iz neke idejne i moralne

jedinstvenosti, koliko iz istog načina života i sličnog interesa, iz prirode vlasti i načina kako se do nje dolazilo.

U onim donjim, nižim krugovima, bilo je sve to otvorenije — divljačnije, grublje i surovije. Sekretareva žena je takorekuć prekonoc postajala najuglednija dama u srezu, i to bez obzira na njene intelektualne i druge odlike, ona je marno i budno birala prijateljice i bila je prava sreća stupiti u njen posvećeni krug.

A kako su se politički odnosi unutar kruga mijenjali i pojedinci padali i dizali se na funkcijama, tako su se sklappala i raspadala prijateljstva i među muževima i među ženama. Ali u jednom je svaki krug bio zatvoren i neprobojan — ne dopustiti »nezasluženim« ili onim koji nijesu približno na istoj stepenici vlasti da uđu u stvarni, unutarnji i intimni život kruga.

Beskrajne i nevidljive tragedije izbijale su neminovno i nizale se jedna za drugom.

Mlada žena je osjetila sve to još na prvom koraku.

Ona je stajala, na sam dan vjenčanja s mužem i vjenčanim kumom, muževljevim prijateljem, živahnim, kočopernim i otvorenim čovječuljkom, mladim generalom, na terasi ispred ulaska u svečanu ložu novog i velikog futbalskog igrališta. Nevjesta nije znala ništa o loži, o tome ko ima i ko nema »prava« da sjedi u njoj. Čak nije ni znala da će oni ići u tu ložu. Nju su pozvali, povelili, i tako se našla iza svadbenog ručka tu s njima. Bilo je toplo ali ne sparno popodne ranog ljeta, kakva su rijetka u ovom gradu, i ona se doista osjećala srećnom, telesno nekako lakom i samoj sebi neosjetnom, iako malo i tužnom u svijesti — ipak se rastajala s djevovanjem. Publika se, lagano i tromo i nekako pipavo kad se pogleda odozgo, sa uzvišice ispred lože, ulivala u ulaze novog stadiona, kao u džinovsku kamenu košnicu. Ona je i sada, kao i mnogo puta u životu u časovima doživljavanja nečeg lijepog i svježeg, naročito pred oživljenom a jednodušnom masom, osjećala kako su ljudi dobri, čak i s tim njihovim malim sebičnostima, zlobama i pakostima, koje jedni drugima čine, često iz puke dosade, a ponajčešće zbog nedaća koje su ih pritisle, pa ne znaju ili ne mogu da se iz njih iskobeljaju.

I tako zanesena neodređeno gledajući i osjećajući masu, osjećajući je kao jedno ogromno, šareno i dobro biće najednom je opazila, tu na tri-četiri metra, kako u prolazu s njenim mužem razgovara vitka i još mlada žena, koja se već na prvi pogled isticala nenametljivom elegancijom i vedrinom u ophođenju. Nevjesta je najednom osjetila nagli priliv prijatnosti pri pogledu na tu ženu, s kojom se nije znala, ali koju je poznavala sa ulice, a i po slici, a čula je bila samo lijepo o njevoj inteligenciji i jednostavnosti, a i o njoj kao supruzi viso-

kog, upornog i okretnog privrednog funkcionera, veoma popularnog u narodu, pa i u studentskoj sredini u kojoj je mlada žena dotad živjela. I koliko je muž te žene bio poznat kao čovjek veoma čovječan, pravedan i skroman, i pun dubokog i neizvještačenog razumijevanja za ljudske nedaće, toliko je i ona važila za vedru, prijatnu, umnu i jednostavnu ženu.

Nevjestu nije u tom trenu obuzimala nikakva naročita želja da se upozna s tom ženom, iako je osjećala da bi s njom, svakako, bilo prijatno pogovoriti, a možda bi čula i nešto umno, sada, kad i sama osjeća da široko otvorenih očiju i svježih za utiske ulazi u novi život. Ali kako se niko nije sjećao, ili nije smatrao nužnim da ih upozna, nevjesta se nije usudivala da otvoreno pogleda ka toj šarmantnoj ženi, i tek kada je začula nešto tvrdo, učinilo joj se čak i zlo i oporo u muževljevom tonu, okrenula se otvoreno k njima: mladoženja je prižmurio očima, što je uvijek bio znak potajne srdžbe koja se kupi u njemu, a ona žena se ironično ili šaljivo nasmijala na njega, nešto rekla, pogledala u mladu glumicu kratkim i bezizraznim pogledom kojim se gledaju mrtve i izlomljene stvari, koje više nikom i ničem nijesu potrebne, pa požurila za mužem, koji je već bio ušao u foaje.

Nevjesta je osjetila da se nešto dogodilo.

Ko je bila ta žena, ko za njenog muža, mladoženju?

Nevjesti nije ni na um palo da bi to mogla biti jedna od onih s telefona, što ova stvarno nije ni bila, ali ipak — šta se to zbilo? Ona je pogledala muža upitno i bez određenog osjećanja, a on se nasmijao neodređeno, njoj se učinilo — i tužno i pokroviteljski, pa joj je prebacio ruku preko leđa i zavukao vrhove prstiju ispod mišice, još malo pa pod samo pazuhu i malko je privukao, tako lako da niko nije mogao opaziti, a ipak tako jako da je ona to mogla jasno da osjetiti i pojmi. To je bio onaj njegov, njihov pokret. I ona se nasmiješila, nasmijala kao da ništa nije bilo, kao vazda, odgovorivši na njegov pokret njenim, isto tako neprimjetnim i kao sjenka lakim dodirom, možda čak ne ni dodirom nego pokretom — potiljkom i leđima na njegove grudi.

A stvarno se nešto i bilo dogodilo.

Prema onom što je mlada žena kasnije doznala, između one žene i mladoženje vodio se ovaj razgovor: Ona: »Je li to ta tvoja lepojka?« On: »Jeste. Dopada li ti se?« Ona: »Pa, kako se uzme! Ovako spolja — i može, ali izgleda da nije mislala mnogo baruta?« On: »Nije ni mogla, nije imala ni trinaest godina.« Ona: »Znam, znam. Ali nije ti ni bilo teško naći. Našla te, ona tebe. Ne znam samo što si se vjenčavao! Kod toliko dobrih starih drugarica...« On: »Ženio sam se iz ljubavi, iz dopadanja, a ne...« Ona: »Ja, ja, ljubav, ljubav — gori kao mokro ćebe u Savi. Da se nijesi zatrčao, na mladost i ljepotu?« On: »Ne ženi se forum nego čovjek«.

Nevjesti je izgledalo, dok je ulazila tako s muževljevom rukom preko leđa, da je sve to bilo slučajno i svakako trenutno. I ona je namah sve i zaboravila, prevlačeći se između stolica i pod novim utiscima.

Ali ako je taj nejasni i neprijatni susret i mogao lako da iščili pred oćaravajućom ljepotom i prigušenim šarenilom prepunog stadiona i rascvalim buketima pljeskova na sve strane, čas ovdje čas ondje, prema tome gdje je omiljeni tim grada pristizao optrčavajući arenu, — prvi susret s drugim ženama iz te lože, koji se nije mogao izbjeći, zgrnuo je i zamrzao mladu ženu. I dok su igrači očekujući sudiju zagrijavali ispred golova mišice, muževljev prijatelj — kum ju je upoznavao s nekim drugovima i s četiri drugarice, koliko ih je svega i bilo u loži, među njima i sa onom ispred ulaza, kojoj je nevjestu sad povukla još veća radoznalost. Ljubazno i neodređeno se smješkajući, muškarcu su joj pružali ruku, da bi je namah i kao nenamjerno zaboravili pred prizorom igrališta. Ali žene su joj mlitavo, bez stiska i bez riječi i nekako sa strane pružale ruku, i očevitno namjerno okretale glavu od nje, čak ne ni ka igralištu, nego baš tako da to ona jasno vidi. A ona, ona ispred ulaza, ona najfinija i najumnija, ona joj nije ruku pružila, nego se jedva primjetno poklonila i neodređeno — i šaljivo i prekorno, i nezainteresovano i ledeno rekla: »I vi ste glumica? Da, čula sam. One druge, udate za naše generale, nikada ne dolaze ovde«.

Šta je to trebalo da znači, sve to, ti ukočeni susreti i te riječi? — pitala se mlada žena u toku čitavog poluvremena.

Zid koji su desetine moćnih ruku ozidale najednom na sve strane u toj loži, između nje i svih ostalih, čak i između nje i njenog muža, koji je, kako izgleda, s potpunom i bezazlenom navijačkom strašću gledao igru.

A ona, mlada žena, ona nije ništa vidjela. Igrao je njen tim, i ona je, kao i svi mladi ljudi s tribina, među kojima je i odrasla, htjela i sada, na momente, refleksivno, da vrisne od pjanog zanosa ili zazviždi od ljutine na nepravdu. Ali nije to mogla da učini. Nije se mogla maći nijednim mišićem. Nijednom mišlju. I to ne samo radi toga što bi to bilo čudnim, neobičnim, čak i neshvatljivim u ovoj loži ljudi preveć obuzetih državnim mislima i državnim izgledom da bi mogli ili smjeli da se predaju takvim naivnim naglostima, nego radi toga što su je oni susreti i ovaj led koji se okovao oko nje, neprobojan i neshvatljiv, skamenili do najdaljih i dotad nepoznatih dubina, tako da je sve u njoj bilo kao i prije, sve na svom mjestu — i misli, i želje i osjećanja, ali sve i nepomično i obamrlo. Osjećala je kako je povremeno gledaju mnoge oči, s lijeva i s desna, od pozadi, kao na neko čudo, upalo, najednom, iz daleke i neznane tmine u njihovu sredinu; i te poglede je osjećala kao nešto tvrdo, materijalno, kao mek, ali

nepopustljiv pritisak nečeg ledenog i zagušnog. Okrenula se s mukom jednom-dvaput, kao da bi htjela pobjeći, ali su se i pogledi od nje okrenuli: nijesu dopuštali da budu ulovljeni, nijesu dopuštali da se i pomisli kako je ona, mladica, nova ličnost, mogla izazvati ikakvu drugu radoznalost sem neugodnog snebivanja.

Mlada žena nikad kasnije nije mogla da objasni kako se to dogodilo da je ona prišla, u pauzi, baš onoj ženi koju je sreća pred ulazom. Možda je bila sva zbunjena i izgubljena? Možda se u njoj probudilo nepoznato i uspavano, uporno ljudsko dostojanstvo? Možda je htjela da kaže nešto lijepo, nešto što bi srušilo zidove između nje i te naizgled suptilne, obrazovane žene, koja je i svog muža donekle, a pogotovu samu sebe, kultivisala, profinila upornim radom, učenjem, podižući se iz skoro poluseljačke, malograđanske srpske sredine, kroz ratne napore i uporan rad u aparatu, do politički, pa i kulturno obrazovane žene. Ali nevjesta nije znala, kad je prišla, šta da kaže, a ona žena je ćutala, gledajući nijemo i uporno i lupkajući prstima o tašnicu. »Ja sam, — počeo nevjestu i začudi se što zamuckuje, — ja nisam onakva kakve Vi mislite da su glumice, a neke možda i jesu takve. Ja...« Ali je ona presječica: »Ja i ne tvrdim. Ali Vaše je zanimanje takvo da... Uostalom, zašto da se pred Vama izjašnjavam i... da Vam činim neprijatnosti? Jedno ipak treba da Vam je jasno, i to Vam kažem s najboljom namerom, radi Vas samih — Vi nikad nećete moći da budete društvo naših drugova i drugarica«. I ta žena se kao u nekoj igri okrenula lako na petama i udaljila. Nevjestu nije stigla ništa da odgovori i kasnije je žalila što makar nije rekla da neće prosjačiti prijateljstvo, nego je sjela, usamljeno, kao presječena.

Htjela je da ode, čula je u glavi šumove, ali ne one spoljne, sa tribina, nego unutarnje, svoje, kao sitne i brze doboše. Izgubljeno je pogledala na muža a i na igralište. Sada su se svi zabavljali, niko na nju nije ni obraćao pažnju. U jednom trenu — kad je to bilo? — čula je kako je jedna rekla ostalim prijateljicama, izgleda namjerno, ne bi li čula i nevjestu, i ne samo ona: »Rekla si joj, rekla, nego šta, alal' ti vera!« A te riječi je pratio tihi žubor odobravanja onih drugih.

Ali nije se moglo pobjeći. Kuda? I kako? Zar tu, pred svima, napraviti mužu skandal? I to danas, na dan vjenčanja, i kada on ništa i ne sluti! Mlada žena je željela, čak se naprezala da vrisne, da zaplače, ali je bila preveć obamrla, preveć slaba i zbunjena i to da učini. Osjećala je kako se sva smanjuje, smrzava, i kako joj srce, stisnuto od jada, preplašeno i sitno, sitno kuca.

I tek uveče, nasamo s mužem, nevjestu je počela da plače gorko, bolesno i neutješno.

To je bilo prvo slobodno, do kraja njihovo veče u muževljevom stanu, prva bračna noć, za nju ipak ne formalna, jer je time počinjao drugi život, u drugom domu, drugoj sredini. Mlada žena je preklinjala muža da je ne napušta, da bi ga odmah iza toga kumila da je ostavi i da se ne odvajaju zbog nje od svojih, od drugova, u neku ruku od čitavog svog dotadašnjeg života. Klela se da će koliko sutra ostaviti pozorište, da bi u trenu iza toga ridala što će to morati da učini i da jedino to neće nikako moći, jer joj je sav život, sve — i tijelo i duša, vezano za muziku za melodije, za jednu nadživotnu unutarnju potrebu da pjeva, napregnuto sluteći sve nove i nove arije. I to osjećanje muzike bilo je baš sada tako potpuno i neizlječivo, da joj se činilo da bi njeno tijelo bručalo i zvonilo neznanim akordima i iza njene smrti.

I tako su prvi bračni dan i prva velika sreća počeli da se razjedaju, rastaču, da se predosjećana i nadana harmonija mrvi i razbija, da se lični život sudara s novim društvenim odnosima, lične želje i snovi i nade s nametnutim i iskonstruisanim normama, a neobuzdano bujanje unutarnjeg života s primljenim naslijeđenim i izmudrovanim pravilima i dogmama. Pucale su u duši, u saznanju, u životu, nedogledne i neslućene pustinje i provalije.

Ali to je bio samo početak ovog unesrećenog braka iz ljubavi.

Jer kako je u tom svijetu značaj i vrijednost ličnosti spontano počeo da se mjeri i bio sve više mjeran prema stepenu i ulozi u hijerarhiji, a prije svega u stvarnoj vlasti, što je sve uglavnom izrastalo i naslijeđeno iz uloge u revoluciji i neposredno iza nje, to su mahom i supruge polako gubile, za spoljni svijet, a i u međusobnim odnosima, svaku izrazitiju ličnu crtu, svaku svoju, ličnu vrijednost, dobijajući muževljevu važnost, pa polako i navike i shvatanja. Iz tih razloga je i stav one žene s kojom se nevjestu prvo i sreća počeo veoma brzo da se širi i to ne toliko autoritetom nje same, nego njenog supruge, uprkos činjenici što je on bio nezainteresovan, čak i sklon novim supružnicima.

A ta žena je ustvari bila među najboljima. Ona je bila jedna od kulturnijih, čovječnijih i moralnijih, pa ipak je u stvarnosti podgrijevala bezobzirne i nepromišljene stavove prema onima koji su slučajno htjeli da se probiju u ovaj posvećeni krug, u kome su, samim tim što je uobrazio da je takav i takvim se pravio, bujale iluzije i orgijale utvare. A sve to samo je potvrđivalo staru i, avaj, neizmijenjenu istinu da ljudi nijesu onakvi kakvi misle da jesu, nego su lično onakvi u kakvim uslovima jesu, kakve odnose brane i kakvim odnosima žive, kako se prema stvarnosti odnose.

Pomenuta žena je, budući i sama žrtvom dijelom naslijeđenog — vjerskog i malograđanskog — dijelom stečenog —

dogmatskog i birokratskog — morala, samo konstatovala objektivne odnose, kakvi su bili i kakvi su se stvarali, i mirila se s njima. A kad se već pomirila i sama je postala instrumentom tih stvaranih i već stvarnih odnosa. Ona pri tom — što je bilo veoma rijetko — ipak nije gubila spoljne civilizovane forme ophođenja. Ali to nije moglo da izmijeni suštinu, a još manje da izazovu u njoj ma kakvo unutarnje kolebanje, da bi, ipak, ipak trebalo biti obzirniji i popustljiviji prema onima koji nijesu, stihijom hijerarhije i hijerarhiziranja svega i svečog, ušli u viši krug. Da, kolebanja je bilo, povremenog, prema tome kako su nadolazile plime demokratiskog duha u vezi s borbom protiv Kominforma i birokratiizma. Ali kad bi te plime opadale, u zatišju do novih, budio se stečeni mentalitet u novom obliku; i bivao je utoliko apstraktniji i nestvarniji, utoliko oštiji na moralnim, etičkim, idejnim i drugim pitanjima, ukoliko su bile potkidane i samopotkidane svakojake privilegije, ukoliko su se, makar i sporo, mijenjali objektivni materijalni uslovi života i ljudski pojmovi o njima.

Pomenuta žena je, ipak, sve to shvatala brže i umnije od mnogih drugih. Shvatila je i neminovnost tih promjena. Ali je njen naslijeđeni i dogmatski — nekad revolucionarni — moral bio tvrdi, a time i — nakazniji. Taj moral je, svakako, imao korijena i u njenoj ličnosti, u njenoj mladosti proživljenoj bez mladosti — u teškim borbama i ličnim žrtvama. Pa i ona je s mukom upala i bila primljena u viši krug. Kao personalni referent u ustanovi njenog muža, tada starog neženje, ona je našla, udajući se za njega, na žestok otpor i ogovaranje kruga koji je bio stvoren prije no što je ona ušla u njega. Ali to je sada bilo zaboravljeno, jer ona, ona je bila borac, ratnik, osvojila je svoje mjesto u krugu, a ova je, nešto sasvim, sasvim drugo — glumica, pjevačica, ili, kako se podrugljivo govorilo — »pevaljka«.

To je bila logika hijerarhije — uspeti se i ne dati drugima, »nezasluznima«, »nemoralnima«. To je bila ona grozna logika stvarnosti, hijerarhije i privilegija, koja je te negdašnje mahom heroične žene, a i muškarce, pretvarala u sebične nakaze.

Skoro sve one su, ustvari, bile dojuče iz poluseljačkih sredina i poluobrazovane. Bilo ih je koje su čak i u tim uslovima i dalje ostale skromne i neizmjenjene, naročito one politički i emotivno formirane još prije rata. Ali tih je i inače bilo malo i smatralo se da su konzervativne i — lažno skromne. Većina njih, najednom i neosjetno, počela je da izgrađuje ne samo spolja, nego i unutra u sebi, neki smišljeni, uspijeni, ukrućeni i lažni aristokratski stil, neko na dlaku odmjereno i proračunato ponašanje.

Mnoge od njih počele su da se međusobno stepenuju i upoređuju na sve moguće načine, otkrivajući dotad neznan

i neslućene ratne i druge zasluge jednih i ubijajući one drugih. Zatim, počele su svoju ličnost i svoja »prava« da izjednačuju sa ulogom i pravima muža, pa su mnoge obično išle i preko toga. A što je bilo i najružnije i najsmješnije, neke od njih su počele da se grabe oko luksuznog i mahom neukusnog namještaja i slika, ispoljavajući pri tom ne samo primitivnu gramzivost i izmišljenu i naduvenu reprezentativnost, nego i pretenciozno sveznanje neznanica.

I te zadnje, te druge i drukčije od one žene s kojom se nevjesta upoznala na utakmici, — a takvih je bilo ponajviše, — bile su grublje, direktnije i surovije.

Naročito su bile izvještene u surovosti one koje se nijesu mogle pohvaliti za svoju mladost vrlinama koje su tražile od drugih, od nevjeste.

Jedna je rekla, imitirajući slabu literaturu: »Prosto osećam odvratni zadah razvrata ako sam s njom u istoj prostori«.

A jedna druga, koja je proživjela mladost u onom vremenu kada se u Skoju smatralo prvim znakom ženske emancipacije oslobodavanje od »buržoaskih« moralnih predrasuda djevičanstva i vjernosti: »Više se ne zna ko su naše drugarice! Ne razlikuje se ko je kurva a ko je drugarica«. A jedna opet: »Njeno zanimanje je takvo da može biti samo kurva«. I baš ta »konstatacija« bila je najraširenija. Mlada žena je jedne večeri, sticajem prilika, ušla s mužem u stan jednog njegovog prijatelja. I tamo je nevjestu dočekala domaćica, sjedeći u fotelji, pruživši joj mrtvo ruku preko ramena. Čitavo vrijeme nije s mladom ženom progovorila ni jedne jedine riječi. A znalo se da se baš ta žena nije mogla pohvaliti čednošću sve do svoje udaje. Sada je isticala svoju kulturnost — eleganciju, i učila je klavir i engleski. A ovamo, ona je javno, svojim stavom, u svom domu, bacala u lice mladoj glumici ono što ova nije nikad činila. Muž je ustao, naglo, i uzevši nevjestu za ruku izišao bez riječi. Bilo je to teško veče.

Tako je nevjestu, a i muža joj uz nju, dočekivao ledeni bojkot, koji ona ničim nije izazvala. Ako bi sjela za sto, u restoranu, za kojim je bila još neka druga, neka treća bi se već našla da zovne na stranu ovu drugu. I tako svud... ✕

A kako muž mlade glumice nije ni htio ni mogao da se izdvoji iz te sredine, jaz je polako pucao i između njih dvoje, a u ovom cjelovitom, zdravom i tvrdom čovjeku polako su nicala unutarnja protivriječja, koja su neprestano nametala i izazivala pitanja: Kako? Otkud? Zar među ovi m ljudima? Zar je to nova etika? To komunizam, to socijalizam?

U ženskoj i njenoj finoći, mlada žena se izvlačila na sve načine kad je nekud trebalo izići, kako on ne bi i opet dopao

u situaciju da ih izoluju, da se ljuti zbog svega toga. Polako i neprimjetno, on je sve više odlazio sam, a ona je ostajala sama.

A kako ljudsko biće, pogotovu u njenim godinama i s njenim sklonostima i zanimanjem, ne može da živi izdvojeno, ona je sve više nalazila prijateljstva u pozorišnom svijetu, koji je ranije utoliko manje voljela ukoliko su je samo pozorište, ritam i melodije, neodoljivije privlačili. Kao mlada komunistkinja i mlad čovjek, ona se zanosila, još u školi, kako će i unositi u pozorište i svijet oko njega nov moral, nov radni elan, nove odnose, jer je to moguće sada u socijalizmu, budući da više nije nužno da se na daske stigne kroz kneževske ložnice ili bankarske vile. Udaja za tako uglednog i dobrog čovjeka mogla je samo da pothrani ove ideale. Ali se život pokazao drukčijim. Stari pozorišni svijet, razjedan intrigama, izgrizen karijerizmom i laktašenjem, mahom moralno potkopan okupacijom, a priviknut na lake zabave, povezane s takvim mentalitetom i načinom života, polako se, kao neizmjenljiva činjenica — »pozorište je pozorište«, povezivao s novom vlašću, iako pojedinačno i u grupama i sukobljavajući se s njom. Tako je izgledalo da se doduše može postići pokoravanje, prilagođavanje tog svijeta novom režimu, ali ne i jedna njegova unutarnja i strukturalna promjena. Mladoj glumici je ta suštinska neizmjenljivost stvari i odnosa u pozorištu izgledala sada utoliko vjerovatnijom što se i onaj drugi svijet, u koji je djetinjasto vjerovala i koji ju je napustio i odbacio, očevidno nije se bio sasvim odvojio od staroga svijeta.

I tako se mlada žena nalazila — i kao supruga i kao ličnost i kao glumica — raspeta između htjenja i mogućnosti, ideala i realnosti, šibana sa svih strana, dok ju je polako vučla nepoznata dubina starog, boemskog umjetničkog života, koja je ipak pružala, makar povremeno, lake radosti i zabave u tragičnim razočarenjima i nesrećama.

Silom lavine, život je gurao ka ostvarenju proročanstva jedne od onih žena iz zatvorenog kruga: »Kad tad, ali ona će pasti kao i druge, to je takav svijet«. Ali se mlada glumica otimala i nije se dala zbog sebe, zbog svojih osjećanja i svoje ljubavi. A ti ljudi i te žene, iako su isticali sebe kao nosioce novog, izgleda da su, ukoliko su prestajali da to budu, sve više gurali mladu glumicu njihovim nerazumnim i nerazumljivijim držanjem, i to baš u svijet i način života iz kojih ona nije mogla, a ni htjela da pobjegne, nego da ih izmjeni. I u tome se ispoljavala hipokrizija i unutarnja nelogičnost ovog morala: s jedne strane su je odbijali i osuđivali, tobože što je glumica, a s druge su je gurali da to bude, i to ona — po opštem i primljenom shvatanju — najniže vrste... A kada jednog dana bude i za nju, kao i za tolike druge, potvr-

đeno da se »srozala« kao i druge, onda će doista s pravom biti i bojkotovana i prezrena, i potvrdiće se još jednom i još jednom, kao što se to potvrđivalo i za dobre buržoaske supruge, da iz tog i tog, recimo, glumačkog i ustvari nižeg svijeta, ne može biti poštene žene, a u svakom slučaju ne može se i tamo stvoriti i podići »naš čovjek«.

U toku tog mučnog života, gonjena sa svih strana i kidana unutarnjim krizama, mlada glumica se upoznala i s drugim prezrenim ženama, od kojih su neke zgažene i odbacene, uprkos tome što su bile borci — i te kakvi — u ratu. Pred njom je tek tada, u svoj dubini i širini, pukla grozna društvena stvarnost: nije njeno zanimanje, pa ni eventualna nemoralnost, bio razlog tom otporu koji nije prezaao ni pred čim niti je znao i za kakve obzire. Ne, sve su to bili izgovori! Ona nije bila dostojna kruga koji je samog sebe posvetio da bi se izdvojio i uzdigao. I u tome, u lažljivosti razloga — bila je hipokrizija ovog morala.

Da, ona nije mogla biti, nije imala prava biti — »naš čovjek«. I to je bila suština.

A za pojmove tog svijeta i njegov izdvojeni i posebni način života, taj »naš čovjek« je sve više postajao čovjek uopšte, jedini pravi i idealni čovjek... Stara istina — ukoliko se ljudi više odvajaju od objektivne stvarnosti, od društva i njegovog života i muka njegovih, utoliko im se njihov sopstveni svijet čini objektivnim svijetom, a njihovi interesi, shvatanja i moral — postajući sve apstraktnijim — jedinim interesima društva, apsolutnim istinama i apsolutnim moralom. Kao da su se zaboravile stare, »vječne« istine, koje je otkrio još Aristotel, a koje su ti krugovi i njihov »komunizam« zaboravljali: da ne treba izmišljati nikakav moral i etiku, nego da je dovoljno ove otkrivati u stvarnosti, u činjenicama, i kao takve formulisati i boriti se za njih. A bila je zaboravljena i ova, opet i već aristotelovska istina: da bi jedna od prvih dužnosti političara bila da izučava ljudsku dušu, odnosno — etiku.

Moral i etika ne iscrpljuju se seksualnim moralom i etikom, jer su oni samo jedan mali, mali dio odnosa među ljudima, odnosa »formulisanih« dugim zajedničkim životom ljudi i stalno stvaranih novom društvenom stvarnošću, novim odnosima. Svesti moral i etiku na seksualne odnose, znači — sakriti se pred stvarnošću, pred cjelinom društvenih odnosa, pred problemom društvene etike. Seksualne moralne kategorije su se uvijek svodile na otvorene i samim tim što čovječnije lične i društvene (bračne) odnose između žene i muškarca i ljudi uopšte. A među tim kategorijama razvrat predstavlja izuzetnu, nedruštvenu, antisocijalnu kategoriju, bez obzira na njegove i društvene korijene.

Nekada je borba za čistotu seksualnog morala bila uslov unutarnjeg učvršćenja revolucionarnih redova. To je bio uslov da se iskuju ljudi kadri da zaborave na sve lično radi opšteg, da ostvaruju lično skoro jedino u opštem. Ali vremenom, sa postepenim zatvaranjem kruga i krugova, onih gore i onih dolje, i borba za čistotu u tome, polako se pretvarala, u tom iznutra zatvorenom načinu života, koji se raspadao s gnijeljenjem birokratizma, ili u najgrublje seksualne nastranosti, u razvrat, ili u surovi i pakosni asketizam.

Sve se to veoma teško — a kod nekih nikako — poimalo u ovoj sredini, često i odviše moralnoj, u jednom dogmatičkom i polureligioznom vidu. Ali to je ustvari bio moral konkretnih činova, postupaka, dok je na sve strane carovalo sljepilo, pa i ravnodušnost za stvarnu etiku, za etiku društvenih odnosa, za očovječenje odnosa među ljudima. Važan je bivao ovaj ili onaj moralni detalj, pa i pretpostavljeni nemoral mlade glumice, a sporedno uništenje ili preziranje čovjeka. Sa samom birokratskom praksom rasla je i dogmatika, a ona je nagrizala sve etičke vrijednosti, čak i one asketske, dogmatske, »čistunske«, u koje su se zatvoreni krugovi zaklanjali i zaklinjali: u ime bračne vjernosti — razarana je bračna sreća; u ime ljubavi — njegovana je mržnja; u ime ljudskog dostojanstva preziran je čovjek; u ime novog društva — apstraktno su tretirani i silovani živi ljudi i živi odnosi.

Sve se to zgusnulo i razigralo baš na slučaju mlade glumice.

Kao što se zna, nesreća ne staje nikad na pola puta. Pa se ona i u slučaju mlade glumice morala dokraja istutnjati, ali se morala i otkriti sva stvarna nakaznost i nečovječnost ovog zatvorenog morala, stvorenog mahom spontano, neorganizovano, posebnim načinom života i birokratskom praksom, a u ime najvišeg zamišljivog morala i čovječnosti.

Već prvog mjeseca braka mlada glumica je zatrudnjela.

I ta sredina se radovala materinstvu i novorođenčadima. Ali — svojima! Mnoge žene iz tog kruga bile su na čelu humanitarnih, dječjih, materinskih i sličnih ustanova i organizacija. Za mnoge se ne bi moglo reći da se nijesu zalagale u radu, a još manje da nijesu poslu prilazile savjesno i s brigom. Ali u odnosu prema mladoj glumici... Zar ona nije bila iz jednog drugog svijeta? Zar skoro svi nijesu i vjerovali i govorili da je ona samim svojim zanimanjem određena — »predestinirana«! — da bude kurva.

U krugu se, kao udarom struje, munjevitim i tajnim šapatom raščulo da je glumica trudna. A odmah s tim — komentari, nesvakodnevnici i pristrasni. Ah, to dijete! Još i to! Najednom! Nije se, ipak, išlo tako da se otvoreno tvrdi da ono nije i njenog muža, jer bi tako što bilo nelogično, neprirodno, a rušilo bi i ugled jednom, ipak članu kruga. Ali...

Sad je »sve bilo jasno«: ulovila je »našeg druga« na »ljudske slabosti« (koje se inače nijesu priznavale!), »napravio« joj je dijete još prije vjenčanja, pa nije ni imao kud. X

Intrige i ogovaranja su bili i ostali prirodnim načinom života svih izdvojenih, zatvorenih krugova. Ni ovaj nije mogao biti od toga pošteđen. I on je iznutra jeo samog sebe. I povremene reakcije, — kad bi se toga previše nakupilo i počelo da remeći ustanovljene odnose i unutarnju harmoniju i jedinstvo, — bile su samo za tren efikasne, jer se nije mijenjala, mijenjala se veoma sporo, sama suština života. Te intrige nastajale su spontano, ali su se uvijek zasnivale na nečem logičnom, naizgled tačnom. A naročito oštre i bezobzirne bile su prema neposvećenim članovima kruga.

Zar može jedan »naš čovjek« da se zaljubi u jednu takvu? A pošto ne može, znači da je ulovljen, a ako je ulovljen — trebalo je da bude i okovan. Dijete mu je takorekuć namjerno podmetnuto, da bi bio vezan zauvijek. Tako je i morao da se vjenča, nije jadnik imao kud. Glupost! Zašto je ne ostavi? Zašto dozvoljava da ga »vuče za nos« s tim djetetom?

Nije se ulazilo u to da li je to tačno ili nije. Bilo je »logično« — za taj svijet, jer on je gubio vezu s logikom, gubeći je sa stvarnošću.

Tako je i materinstvo bilo napadnuto. Uprljano. Obeščašćeno. Pretvarano u gnusnu i sebičnu trgovinu i karijeru.

I makar što je mlada glumica bila potajno radosna, osjećajući kako joj se višljavi oblici iz dana u dan zaokrugljuju, a u njoj se začinjaju i rastu kao nešto opipljivo i neprolazno one djevojačke materinske slutnje, na svakom koraku su i ta njena osjećanja dočekivana porugom i mržnjom. Izgleda kao da je, za njih, za krug, bilo nespojivo njeno zanimanje, njeno porijeklo i neslavna prošlost s — materinstvom. Zar jedna »takva« i može da bude majka! Prosto se radilo o jednoj podvali, zar ne?

Nije ovdje važno kako se svršava ova istorija i sudbina glavnih lica u njoj. Nijesu važni ni konkretni oblici kroz koje je morala proći naša junakinja boreći se da se održi i zakorijeni u toj nedoglednoj pustinji bez srca i duše, boreći se za nepisana i neprolazna ljudska i materinska prava.

Jedne večeri, na samom početku sezone ona je bila na premijeri, pod blještavim snopovima reflektora. Njena uloga u komadu dramski je bila sporedna, ali ne i kratkotrajna, — trebalo je da igra veselu i vragolastu sobaricu knjeginjice čiju je ljubav znala i namjere pogadala. Stari renesansni motiv, prenešen i u opere novijega vremena.

U trenutku kada je dovršavala veselu i vragolastu popularnu ariju, osjetila je neujednačeno, ali tiho protezanje živog bića u utrobi. Dvorana je bila prepuna. U ložama na prvoj

galeriji prepoznavala je, u polutmini, premijersku publiku, među kojom su bile i one iz kruga, mnogo njih, svo pozorište kao ispunjeno samo njima. One su je mrzele do uništenja i prezirale do gaženja, inače ganute sudbinama i melodijama Margarete i Beterflaj. A pljeskale su i na njene arije, i zaboravljajući na sve uživale su u prelivima njenog mladog i neobuzdanog glasa, predavanju pjesmom njenog raskošnog, ustreptalog unutarnjeg života spoljenjem svijetu... A ono je bilo i bilo u utrobi. Pa dok se ona samozaboravno predavala vedroj igri zvukova, prosipljući ih i sama obilato na sve strane, u svijest joj je oštro, vrhom noža izbijalo — da se ona, eto, sada, tu na sceni, stvarno nalazi u onoj tragičnoj i još tragičnijoj situaciji, izmišljenoj u dramama i operama, kada se mora pjevati i smijati dok bolovi i sumnje kidaju srce i razdiru dušu. I baš joj je otud i izgledalo sve to, i taj njen život i gledalište i one žene u njemu, i pjesma, sve — nestvarno, kao u snu i priviđenju. Jedino joj je neobjašnjivi bol stezao grlo i nadimao grudi, sve neodoljivije sa svakim udarom u utrobi, i kao u starim, skoro već zaboravljenim komadima, ona je strepila da neće moći odoljeti da ne zaplače, dok su sva njena pjesma i stav i osjećanje morali biti radost i vedrina.

A kad je zavjesa najzad, najzad pala, ona je posrnula na divan i zarila, ridajući, glavu u šake.

Zašto? Kako? Kuda?

Milovan ĐILAS